

Rik Peters

Bloedbroeders

In dit artikel neemt Rik Peters de verhouding tussen retorica en geweld nader onder de loep. Kennis van de retorica, zo stelt Peters, kan de historicus inzicht bieden in de manier waarop geschiedenis ontstaat en zich ontwikkelt.

2 november 2004: terwijl het lichaam nog af ligt te koelen, breekt op de *crime scene* in de Linnaeusstraat een fel debat los. Heftig gebarend en luid schreeuwend proberen totaal verbijsterde mensen elkaar te bereiken: 'Van Gogh heeft met zijn columns en *Submission I* zijn dood over zichzelf afge-roepen,' menen sommigen. 'Nee, dit gebeurt er als je de fundamentalistische propaganda geen halt toeroept,' vinden anderen. Achteraf probeert iedereen gelijk te krijgen, maar stilzwijgend is men het over één zaak eens: woorden kunnen levensgevaarlijk zijn.

Jarenlang hebben we het verdoezeld. Het zou niet zo'n vaart lopen met de jihad en 'geitenneukers' moest 'gewoon kunnen'. In Nederland mag je immers alles zeggen, als je maar binnen de grenzen van de polder blijft. Het gaat uiteindelijk niet om woorden maar om daden. Hier is politiek immers nog een serieuze zaak die liefst bedrijfsmatig aangepakt dient te worden; echte politici houden zich verre van retoriek. Fortuyn, meester van het gesproken woord, was toch een charlatan, vond men.

Na de moord op Van Gogh weten we beter. De macht van het woord blijkt groter te zijn dan we toe durfden te geven. Columns, artikelen, interviews, speeches en pamfletten kunnen, versterkt door radio en tv verder rondgezonden op het world wide web, enorme en vaak onvoorziene effecten hebben. Wat we ooit afdeden als louter retoriek, blijkt puur dynamiet te zijn.

En nu moet alles anders. Mag je alles wel zeggen? Is het niet beter om ons wat te matigen? Moeten we ons uit respect voor anderen niet wat voorzichtiger uitlaten? Een beetje zelfcensuur kan toch geen kwaad? Het is toch veel verstandiger om niet *alle* cartoons over Mohammed te publiceren, al te kritische wetenschappers een toontje lager te laten zingen en la Hirsi Ali het land uit te hebben voor ze zich te buiten gaat aan *Submission II*. Nooit eer-

der werd zo veel verbaal geweld gebruikt om fysiek geweld te voorkomen.

In de geschiedenis gaan retorica en geweld altijd hand in hand. Oorlogen, revoluties, terreur, moordpartijen en plunderingen werden voorafgegaan, begeleid en beëindigd door woorden. Wat zou de Peloponessische oorlog geweest zijn zonder de redevoeringen van Pericles? Hoeveel heeft Rome niet aan haar redenaars te danken? En hoe vaak is het moderne Europa niet gesteerd door retorische orkanen die we nu kennen onder de namen Reformatie en Contrareformatie, revolutie en reactie, fascisme en communisme?

Woorden zetten niet alleen aan tot geweld maar zijn vaak ook het enige en laatste middel om mensen van geweld af te houden. Woorden sussen, verzoenen en binden. Van Boeddha tot Mandela en van de bergrede tot 'I have a dream,' hebben mensen de retorica ingezet om vrede te stichten. Woorden kunnen levens redden.

Retorica en geweld in de geschiedschrijving

Vanaf het begin van de geschiedschrijving tot ver in de moderne tijd hadden historici een scherp oog voor retorica en geweld. Grondig geoefend in *ars bene dicendi* beluisterden ze de wereld met een retorisch oor. Thucydides laat vele slachtpartijen in de Peloponessische oorlog voorafgaan of volgen door redevoeringen. Tacitus laat generaals orereren als geoefende redenaars. Michelet presenteert de Franse revolutie als één grote oratorische orgie. Voor deze historici was retorica nog onlosmakelijk verbonden met geschiedenis maken en met geschiedenis schrijven.

Met de verwetenschappelijking van de geschiedschrijving bleef de fascinatie van historici voor geweld onverminderd, maar de belangstelling voor de retorica nam in de loop van de 19^e eeuw gestaag af. Sindsdien is de verhouding tussen geschiedschrijving en retorica ambivalent. Moderne historici ontkennen de macht van het woord niet, maar een studie van de retorica gaat ze meestal te ver. En nu historici dertig jaar na de *rhetorical turn* eindelijk erkennen dat hun vak een talige vorm van representatie is, zullen de meeste geschiedschrijvers het niet graag onder de retorica scharen. Moderne historici maken geen onderscheid tussen retorica, de kunst van het overtuigen en retoriek, de kunst van de gebakken lucht.

Het is de hoogste tijd dat historici hun wantrouwen jegens de retorica laten varen. In een wereld waarin politiek een mediaspektakel is geworden en er via radio, televisie en internet beschikt wordt over leven en dood, is

retorica aan de orde van de dag. Daarnaast kan de historicus er niet omheen, dat vele van de groten van alle tijden getalenteerde redenaars waren. Dit gaat zonder meer op voor alle Griekse en Romeinse staatsmannen en hun humanistische epigonen in de vroegmoderne tijd. Maar ook daarna is de retorica niet weg te denken uit de politiek: Elisabeth I, Robespierre, Mao, Mussolini, Hitler, Stalin, Churchill, Reagan en Thatcher schreven met hun woorden geschiedenis, hierin gevolgd door Bin Laden, Poetin, Bush, en Chirac. Enige kennis van de retorica scherpt het inzicht van de historicus in de wijze waarop geschiedenis gemaakt wordt.

Dit besef is reeds doorgedrongen bij de historici van de politieke cultuur. Meer en meer onderkennen zij het nauwe verband tussen de macht van het woord en het woord van de macht. Zo is er steeds meer aandacht voor de debatcultuur in de moderne democratie en voor de wijzen waarop politici hun publiek proberen te overtuigen. In dit verband omschrijven historici van de politieke cultuur het begrip ‘politieke stijl’ vaak in retorische termen als *ethos*, *pathos*, *stamina* en *charisma*. En verder is er, geheel in lijn met de retorische leer van de uitvoering (*actio*) steeds meer aandacht voor de lichaamstaal en de *performance* van politici.

De retorica heeft de historicus nog meer te bieden, zoals de leer van de drogredenen, de opbouw van betogen en de ornamentatie, maar in deze inleiding zal ik me beperken tot die onderdelen die relevant zijn voor de relatie tussen retorica en geweld. Voor ik die bespreek, wil ik echter eerst iets van het wantrouwen tegen de retorica wegnemen.

Woorden en daden

De allergische reacties van historici tegen de retorica lijken voort te komen uit een onweerstaanbare behoefte om woorden en daden te scheiden. Deze scheiding passen historici zowel toe op de geschiedenis als proces, als op hun eigen activiteiten, zij het met een verschillende lading. Wanneer de historicus het verleden bestudeert, zal hij zoveel mogelijk woorden als uitleg van daden presenteren. Of het nu gaat om de moord op Caesar, de executie van Lodewijk XVI, of Hitlers aanval op Polen, de historicus zal laten zien hoe de daden voortgekomen zijn uit woorden. Hierbij stelt hij zich meestal op als een ontmaskeraar: gebogen over zijn teksten probeert hij te onderscheiden wat ‘werkelijk het geval was’ en wat als ‘pure retoriek’ bij het oud vuil van de geschiedenis gezet kan worden. Dezelfde scheiding tussen woorden en daden vinden we terug als de historicus over zijn eigen

vak reflecteert, alleen nu prevaleert het woord: de ware historicus beschrijft wat er gebeurd is en houdt zich verre van praktische beslommeringen. Goede geschiedschrijving is niet retorisch.

De fundamentele vraag is of dit onderscheid tussen woord en daad wel houdbaar is. Zo brengen historici de redevoering van Robespierre van 3 december 1792 zonder blikken of blozen onder bij de categorie 'woorden' en de executie van Lodewijk XVI onder 'daden'. Maar dan rijst onmiddellijk de vraag of de redevoering geen praktisch effect had. Historici van het fascisme zijn geneigd om Mussolini's redevoeringen af te doen als 'pure retoriek', terwijl ze de mars op Rome als een belangrijk historisch feit te boek stellen. Maar zijn Mussolini's redevoeringen dan geen historische feiten, in de zin van een *facta* oftewel daden? Deze voorbeelden maken duidelijk dat het onderscheid tussen woorden en daden arbitrair is en vooral normatief wordt toegepast. Zo zullen vele historici de redevoeringen van Hitler makkelijk als retoriek afdoen, maar welke historicus durft het aan om zich geringschattend uit te laten over de speeches van Mandela?

Pragmatiek en retorica

In de moderne taal filosofie is de onhoudbaarheid van het onderscheid tussen woord en daad al lang gemeengoed. In de voetsporen van de Britse filosoof Austin (1911-1960) spreken moderne taalkundigen over 'taaldaden'. Bij taaldaden als beloven, adviseren, beschuldigen, voorstellen en bevelen wordt iets gezegd én iets gedaan. De studie van deze taaldaden is inmiddels uitgegroeid tot een zelfstandig vak dat bekend staat onder de naam 'pragmatiek'. Voor historici is dit vak buitengewoon relevant. Het stelt ze in staat om teksten als taaldaden in een bepaalde handelingscontext te bestuderen. Zo analyseerde Gumbrecht de redevoering van Robespierre van december 1792 niet op de eerste plaats als een voorstel om Lodewijk XVI te executeren – op dat tijdstip was dat al een *fait accompli* – maar als een poging om de jacobijnen tot een hechte politieke groepering om te smeden.¹ Een fraaie toepassing van de pragmatiek is ook te vinden in Fredrik Sunnemarks analyses van Martin Luther Kings redevoeringen, waarin hij laat zien hoe de beroemde dominee met zijn woorden een nieuwe werkelijkheid voor

1 Hans Ulrich Gumbrecht, *Funktionen parlamentarischer Rhetorik in der Französischen Revolution. Vorstudien zur Entwicklung einer historischen Textpragmatik* (München 1978).

zijn publiek creëerde.²

Toch is de pragmatiek niet zaligmakend. Pragmatici zien hun vak graag als een algemene discipline die alle andere, inclusief de retorica, overkoepelt en zelfs overvleugelt. Dit is niet terecht. Pragmatici concentreren zich in de regel op taaldaden uit het dagelijks leven, terwijl retorici zich bij voorkeur bezig houden met het lange vertoog. Hierdoor betrekken ze niet alleen uitdrukkelijk het publiek in hun overwegingen, maar hebben ze ook meer oog voor de grotere samenhang. Waar de pragmaticus vooral geïnteresseerd is in het effect van een taaldaad als ‘geef me het zout even aan’, is de retoricus in de weer met redevoeringen van een half uur of langer voor een publiek van soms duizenden mensen. Dit dwingt hem om het tijdsverloop van de redevoering te conceptualiseren -evenals de relatie van de spreker tot zijn publiek. Om deze redenen betreft de retoricus de opbouw van het betoog (*dispositio*) in zijn onderzoek evenals de ‘uitstraling’ (*ethos*) van de spreker en het emotionele effect op het publiek (*pathos*), terwijl de pragmaticus zich bij voorkeur concentreert op de argumentatie (*logos*). De pragmatiek vervangt de retorica dus niet maar vult haar aan.

De retorica zelf is altijd door en door pragmatisch geweest. Alle klassieke handboeken zijn uit de praktijk voortgekomen en voor de praktijk geschreven. De meeste auteurs waren niet op de eerste plaats geïnteresseerd in een alomvattend systeem, maar in bruikbare handleidingen voor redenaars. In de loop der eeuwen is de retorica uitgegroeid tot een kolossaal bouwwerk waaraan vele generaties hebben bijgedragen.

Retorica en geweld

Ook tegenover het fenomeen geweld nemen retorici vanouds een pragmatische houding aan: de retorica kan zowel ingezet worden om geweld te ontketen als om geweld te voorkomen. Zonder uitzondering wijzen de handboeken hierbij op het belang van het bespelen van de emoties. Aristoteles wijdt er vele boeiende pagina's aan die volgens sommigen nooit zijn overtroffen. Hij bespreekt niet alleen vele verschillende emoties zoals boosheid, verdriet, angst en jaloezie, maar geeft ook aan hoe de redenaar deze kan bespelen. Hoe krijg je bijvoorbeeld een publiek boos? Aristoteles

2 Frederik Sunnemark, *Ring out freedom! The voice of Martin Luther King Jr. and the making of the civil rights movement* (Indiana 2004).

begint met een analyse van boosheid. Dit is in zijn ogen 'een met pijn gepaarde drang tot openlijke wraakneming'.³ De aanleiding voor boosheid is geringschatting en verder merkt hij op dat boosheid zich in de regel richt op individuen. Wil de redenaar het publiek boos krijgen, dan moet hij het laten voelen dat ze door een bepaalde personen geminacht worden. Van Demosthenes tot Milosovic is dit recept talloze malen beproefd. Een fraai voorbeeld is de radiotoespraak van De Gaulle van 26 juni 1940 waarin hij de woede van de Fransen tegen Pétain als volgt oproept:

'Maarschalk, via de ether, over de zee, spreekt tot u een Franse soldaat. Gisteren heb ik uw stem gehoord, die ik goed ken, en niet zonder emotie heb ik geluisterd naar wat u tot de Fransen heeft gezegd om te rechtvaardigen wat u heeft gedaan. U heeft eerst de militaire minderwaardigheden geschilderd die de oorzaak was van onze nederlaag. Daarna heeft u gezegd dat, oog in oog met een situatie die hopeloos werd geacht, u de macht heeft overgenomen om van de vijand een eervolle wapenstilstand te krijgen.'⁴

Opvallend in dit fragment is de wijze waarop De Gaulle Pétain verbindt aan de vernedering van Frankrijk en hoe hij zich aan de kant van de vernederden opstelt door zichzelf te presenteren als Franse soldaat: een doeltreffende manier om de woede van de luisteraars op te wekken.

Om mensen tot geweld aan te zetten is echter vaak meer nodig dan woede en zo komt Aristoteles uit op haat. Dit gevoel, merkt hij op, is ongerichter dan boosheid: 'vijandschap ontstaat ook zonder persoonlijke krenking: om iemand te haten is het al genoeg dat we hem bepaalde eigenschappen toeschrijven'.⁵ Hoe scherp Aristoteles' inzicht op dit punt was, is helaas maar al te vaak gebleken in de geschiedenis: alle discriminatie, rassenhaat en genocide begint met haat:

'Achter de aanstormende [opgewonden interrupties], achter de aanstormende Sovjet-divisies zien wij al de joodse liquidatie-commando's, daarachter verheft zich echter panische angst, het spook van honger voor miljoenen mensen en een volkomen Europese anarchie. [interrupties] Hier betoont het internationale jodendom zich wederom als het duivels ferment van decompositie dat er een welhaast cynisch genoegen in schept om de wereld

3 Aristoteles, *Retorica* (Groningen 2004) 1378 a 30.

4 J.P. Guépin, *Schokkende redevoeringen* (Amsterdam 1990) 157.

5 Aristoteles, *Retorica*, 1382 a 1

in de diepste wanorde te storten en daarmee de ondergang te bewerkstelligen van duizenden jaren oude culturen waarbij het zich nooit innerlijk betrokken voelde (...).⁶

Aldus Joseph Goebbels in het Sportpalast te Berlijn op 18 februari 1943 terwijl een paar honderd kilometer verder de Endlösung reeds op volle toeren draaide ...

Stijlfiguren

Ook in de moderne retorica staan gevoelens en emoties weer sterk in de belangstelling, alleen ligt, meer dan bij de klassieke retorici, de nadruk op de ervaring van het publiek. Het meest in het oog springend is het recente onderzoek naar het effect van stijlfiguren.⁷ In de klassieke retorica werden stijlfiguren voornamelijk als ornament behandeld, tegenwoordig ziet men ze steeds meer als verkapte argumenten die het publiek tot redeneren en handelen aanzetten. Zo fungeert de stijlfiguur van de *antithese* 'goed voor vrienden, slecht voor vijanden' als een redeneerpatroon dat het publiek voor zichzelf kan volgen en completeren. Retorici spreken in dit verband van *figural logic*.

In het verleden hebben redenaars vaak gebruik gemaakt van deze figuratieve logica. Een mooi voorbeeld is Kennedy's 'Ask not what your country can do for you, but what you can do for your country'. De kracht van deze *antimetabole* is haar eenvoud waardoor ze makkelijk te herkennen en te completeren is. Op deze wijze kan de historicus het effect van andere stijlfiguren bestuderen, met name in relatie tot geweld. Zo luidde Cato's *repetitio* (herhaling) 'ceterum censeo' het einde van Carthago in. Het *dilemma* van Saint-Just ('cet homme doit régner ou mourir' [deze man moet regeren of sterven]) in het proces tegen Lodewijk XVI spleet de conventie letterlijk in tweeën. Martin Luther King's aanklacht tegen het geweld, 'I have a dream', is in ons geheugen gegrift door het effect van de *cumulatio* (opstapeling). De treffende *catachrese* (oneigenlijk woordgebruik) als liberale jihad was goed voor de voorpagina's.

6 Guépin, *Schokkende redevoeringen*, 171-172.

7 Jeanne Fahnestock, *Rhetorical figures in science* (Oxford 1999). Christopher W. Tindale, *Rhetorical argumentation, principles of theory and practice* (London 2004) 70.

Presence

Behalve historici kunnen ook geschiedtheoretici veel van retorici leren. Dit blijkt het duidelijkst uit hun gemeenschappelijke belangstelling voor het begrip *presence*. In de retorica wordt *presence* omschreven als een techniek die de spreker in staat stelt om het afwezige in het bewustzijn van een publiek aanwezig oftewel present te maken. Zo maakt Marcus Antonius de moord op Caesar present door zijn bebloede toga te tonen en Martin Luther King maakt de afschaffing van de slavernij present door zijn beroemde rede te beginnen met 'Five score years ago, a great American, in whose symbolic shadow we stand today, signed the Emancipation Proclamation'.

Het probleem van de aanwezigheid van het afwezige verleden is op dit moment ook het centrale probleem binnen de geschiedtheorie en ook hier speelt het begrip *presence* een belangrijke rol. Eelco Runia omschrijft *presence* als de ongerepresenteerde vorm waarin het verleden aanwezig is in het hier en nu.⁸ Het gaat hier dus om een verleden dat actief is in onze ervaring van de werkelijkheid zonder dat we ons daarvan altijd bewust zijn. Het kan hier gaan om een ervaring van muziek die we twintig jaar voor het laatst hoorden en ons nu hevig ontroert, of om het onbewuste effect van een roddel die we gisteren hebben vernomen.⁹ In de geschiedenis treden ook dergelijke *presence*-effecten op, maar dan gaat het meestal om traumatische gebeurtenissen die tot in het heden doorwerken, en hiermee zijn we terug bij het thema geweld.

In deze context laat Runia zien hoe het drama rond de val van Srebrenica onbewust doorwerkt in het Niod-rapport; onbewust kopieerden de onderzoekers de gedragingen en ervaringen van Dutchbat waardoor er een parallel-proces met het verleden ontstond.¹⁰ In dit proces prefigureerde het verleden de ideeën van de historici, in plaats van andersom. Met dit punt zit Runia op één lijn met moderne retorici die net als hij geïnteresseerd zijn in de vraag hoe sprekers de gedachten van hun publiek prefigureeren door middel van de *presence*-effecten van bebloede toga's tot stijlfiguren.

8 Eelco Runia, 'Presence', *History and Theory*, 45 (2006) 1.

9 Eelco Runia, 'Spots of Time', lezing gehouden op het congres over *presence* op 1 en 2 december 2005.

10 Eelco Runia, 'Forget about it. Parallel processing in the Srebrenica report' *History and Theory* 43 (2004) 295-320.

Verder legt Runia, net als de moderne retorigi, een duidelijk verband tussen *presence* en het handelen. Om deze relatie te verhelderen maakt hij bovendien expliciet gebruik van de retorische begrippen *inventio* (vinding) en *topos* (plaats). Een *topos* is in de retoriga een vindplaats van argumenten. Zo is bijvoorbeeld 'alibi' een vast *topos* in een moordzaak, een vaste rubriek waaruit aanklager en verdediger argumenten kunnen putten. Het vinden of bedenken van argumenten heet in de retoriga *inventio*. Met behulp van dit begrippenpaar maakt Runia duidelijk hoe het verleden als een *topos* kan fungeren voor nieuwe vindingen in het heden. In dit licht ziet Runia Von Schlieffens aanvalsplan als een *inventio* op de mythe van de slag bij Cannae, en de 'war on terrorism' als een amalgaam van *topoi* als de kruistochten, Richard Leeuwenhart en MacArthur.¹¹ Een ander voorbeeld van de gewelddadige kracht van de *inventio* is te zien in het proces tegen Marie Antoinette waarin de aanklager Hébert het publiek en de jury in zijn greep krijgt met zijn wellustige variaties op de vermeende losbandigheid van de koningin.¹²

In Runia's speculatieve geschiedtheorie liggen retoriga en geweld in elkaars verlengde en vormen zo een cirkel, of beter, een retorische geweld-spiraal. Oorlogen, revoluties, slachtpartijen en plunderingen leven ongemerkt door in het heden dat we voortdurend opnieuw uitvinden in de vorm van weer nieuwe plunderingen, slachtpartijen, revoluties en oorlogen. De geschiedenis verschijnt zo als een oneindige reeks variaties op een thema en het thema staat duidelijk in mineur. Ellende beklijft langer dan geluk, maar dat is voor historici niets nieuws.

Hoe is deze retorische geweldspiraal ooit te doorbreken? Het antwoord is: alleen met retoriga. Alleen met woorden kunnen we mensen van geweld afhouden, al is het maar om de eenvoudige reden dat mensen niet vechten zolang ze nog met elkaar praten. Voor de retoriga als vredesstichter zouden historici meer aandacht mogen besteden. Misschien moeten ze dan hun fascinatie voor geweld temperen, maar sommigen zullen dat zeker

11 Eelco Runia, 'Tropics and Topics', lezing voor het congres *Philosophy and Historiography* in Cambridge van 3 tot 5 april 2006, te verschijnen in: *The Journal of the Interdisciplinary Crossroads* van December 2006.

12 Rik Peters, 'De pornokoningin. Het proces tegen Marie Antoinette', in: Catrien Santing, Henk te Velde, Margith Wilke eds., *Machtige lichamen, het vingertje van Luns en andere politieke wapens* (Amsterdam 2005) 143-159.

over hebben voor het goede doel. Immers, zoals Cicero al zei: 'Ik denk dat mensen, hoewel in vele opzichten lager en zwakker dan dieren, boven hen staan omdat ze kunnen spreken.'¹³

13 'ac mihi quidem videntur homines, cum multis rebus humiliores et infirmiores sint, hac re maxime bestiis praestare, quod loqui possunt'. Cicero, *De inventione* (Loeb Classical Library 386), I, iv. 5.